

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ТАРИХИ ТАРИХШУНОСЛИГИДА РУС МУАРРИХЛАРИНИНГ ЎРНИ

Жобборов Зокиржон Абдугаппор Угли

Наманган давлат унверситети, тарих йуналиши 3-курс талабаси , Навоий номидаги давлат стипендианти,

zokirjonjobborov1996@gmail.com

ARTICLE INFO.

Калит сўзлар: Қўқон хонлиги, очерк, сиёсий ҳаёт, иқтисодий ҳаёт.

Резюме

Бу мақолада Қўқон хонлиги тарихини, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ҳаётини ўрганишда муҳим бўлган рус тарихчилари асарлари таҳлил қилинган.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2023 LWAB.

Ўзбек хонликлари тарихини ўрганиш XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб бугунги кунгача тарихчилар эътиборидаги масалалардан бири сифатида тадқиқот объекти ҳисобланади. Ҳозирги кунгача хонликлар тарихи бўйича амалга оширилган ва яратилган илмий асарлар ҳамда илмий тадқиқотларнинг салоҳияти жуда катта бўлиб, кейинги икки аср мобайнида хонлик тарихини ўрганишда турлича ёндашиш ва муносабатлар, айрим вақтларда тарихий жараёнлар ва тарихий воқеликни объектив баҳоламаслик ҳолатларига йўл қўйилган. Бу эса хонликлар тарихини тарихшунослик нуқта-назаридан чуқур таҳлил қилишни талаб этади.

Қўқон хонлиги XVIII-XIX асрларда Марказий Осиё халқларининг ижтимоий, сиёсий, маданий, иқтисодий ҳаётида муҳим рол ўйнаган. Қўқон хонлиги, Фарғона водийсининг кўп миллатли аҳолисининг сиёсий тарихи, соcio- иқтисодий ҳаёти қадим замонлардан русийзабон муаррихларни ўзига жалб этиб келган.

Қўқон хонлиги тарихини ўрганишдаги рус тарихчилари томонидан яратилган манбалар ўзининг хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Мисол учун: кундалик, хотира, эслатма, махсус мақолалар, очерклар, алоҳида тарихий асарлар мисол бўла олади. Қизиқарли томони шундаки, бу манбаларнинг муаллифлари савдогарлар, рус подшоси томонидан Қўқон хонлигига юборилган элчилар, рус подшосининг харбий вакиллари, рус саёхатчилари, шарқшунослардир.

Қўқон хонлиги тарихи ҳақида маълумот берувчи илк нашр этилган мақолаларнинг ичида Ф.Ефремов, Ф.Назаров, Пospelов, Бурнашев, Потанинларнинг маълумотларини ўрганилганда улар Қўқон хонлиги худудига саёхат қилганларида асосий эътиборларини хонликнинг ички сиёсий бошқаруви, аҳолиси, табиий географик шароитлари, савдо сотиқ алоқаларини ўрганишга ҳаракат қилганлар.

Рус армияси унтер офицери Ф.Ефремовнинг кундаликларида Қўқон хонлигининг аҳолиси, миллатлари, уларнинг турмуш тарзи, мамлакатнинг ички ҳаёти, савдо-сотиқ тўғрисида маълумотлар ёзган. 1876 йил ёзилган “Тўққиз йиллик саргардонлик” номли китобида 1774 йилдан то 1882 йилгача Ўрта Осиё хонликларида ўтказган ҳаётини ёритиш мобайнида Қўқон

хонлигинингхам ижтимоий –иқтисодий соҳаларига тўхталиб ўтган. У асарида келтирилган маълумотларни маҳаллий халқлар билан мулоқот орқали ва ўз кўзи билан қўрган ходисаларни ёзган. Масалан, у шундай ёзади: “Қўқон хонлиги худудда яёв юрилса, Ўшдан Қошғаргача пиёда ўн уч кунлик йўл, бу йўл орасидаги тоғли худудда қирғиз миллатига мансуб аҳоли яшайди”. [1.1. Б.135] Ф.С.Ефремовнинг маълумотлари мавхумроқ бўлсада, Қўқон хонлиги тарихини ёритишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Ундан кейин Қўқон хонлигига 1813 йил Петропавловскдан келган Ф.Назаров ҳам ўз кундалигида хонликнинг ички ижтимоий ҳаёти ҳақида қимматли маълумотларни бериб ўтган. Масалан, Андижон ва Ўш шаҳарлари аҳолиси

,уларнинг машғулоти, савдо алоқаларда фаоллиги ,бундан ташқари Қўқон хонлигининг маъмурий бошқаруви масаласига ҳам катта эътибор қаратган.

Н.И.Потанин Ф.Назаровдан 16 йил кейин Петербурдан қайтаётган элчиларни Қўқонгача кузатиб келади ва хонликнинг ички ҳаётини катта қизиқиш билан ўрганади. Шарқшунос олим П.С.Савельевнинг таъкидлашича, Н.И.Потаниннинг ёзиб қолдирган маълумотлари “бошқа саёхатчиларнинг маълумотларида учрамайдиган ранг-баранг, аниқ”лиги билан ажралиб туради.[2.1. б. 252] Муаллифнинг қайдларида хонликнинг ички ҳаётига катта эътибор берилган. Н.И.Потанин хонлик шаҳар аҳолисининг ҳаёти, давлат маъмурий бошқаруви, солиқ сиёсати, масжидлар, ер-мулк бошқаруви, савдо алоқалари ҳақида маълумотлар беришга ҳаракат қилган.[3.1.б. 261]

XIX-асрнинг биринчи ярмигача ёзилган саёхатчиларнинг кундаликларида келтирилган маълумотларда бир бирига боғлиқлик тизимли асосланмаган. Масалан, Қўқон хонлигининг ички ҳаётининг алоҳида қисми ёритилган ҳолос. XIX-асрнинг 50-70-йилларида нашр этилган В.В.Вильямин-Зернов, П.И.Небольсина, В.Григорьев, А.П.Хорошхин, А.Кун, А.П.Федченко, В.Наливкин, М.Алибекова, Н.Ф.Петровский, С.Н.Нурекин, Н.Н.Пантусов ва бошқаларнинг асарларида Қўқон хонлигининг ички сиёсати, маъмурий бошқаруви, савдо-сотик алоқалари, солиқ сиёсати тарихи ҳақида тизимли маълумотлар кенгрок учрайди.

В.В.Вильямин-Зернов томонидан ёзилган “Сведения о Кокандском ханстве” номли биринчи очерк Қўқон хонлигида фаолият олиб борган рус савдогари билан бўлган суҳбат маълумотларига асосланган бўлиб, муаллиф хонликнинг сиёсий бошқаруви, мамлакатнинг маъмурий бошқаруви ҳаётига катта аҳамият берган. Унинг гувоҳлик беришича мамлакатда икки сулола ўртасида тахт учун кураш кетиши ва бу мамлакат аҳолиси ҳаётида тартибсизликларни келтириб чиқаргани ачинарлидир. [4.1. Б. 113.] Бундай ҳолат 1852-1853 йилларда қипчоқлар қирғини вақтида бўлганлигини изоҳлаб ўтади. [4.2. Б. 114.]

В.В.Вильямин-Зерновнинг иккинчи очерки “Исторические известия о Кокандском ханстве от Мухаммед-Али до Худояр хана” 1840-йилдан 1850 йиллар орасидаги воқеалар рус ва осиелик савдогарларнинг маълумотлари асосида ёзилган. Унда Мадали хон, Шерали хон, Худоёр хон бошқаруви даврларида “қипчоқлар қирғини” воқеалари, Фарғона водийси аҳолиси ҳаёти, мамлакат сиёсий ҳолати баён этилади.

Қўқон хонлигининг ички ҳаёти ҳақида Д.Телятников ва А.В.Безносиковларнинг “Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии” номли мақоласида ҳам баъзи маълумотлар жамланган. Унда муаллифлар Қўқон хонлигининг табиий-географик, тарихий-этнографик, иқтисодий ҳолатлари ҳақида маълумот берганлар. Масалан, хонларнинг Минглар сулоласидан келиб чиққанлари, Абдукарим-бийнинг ўғли Абдурахмон-бий, Эрдона-бий, Норбўта-бий, Мадали хон даврлари хонликда содир бўлган воқеалар ҳақида тўхталганлар.

XIX-асрнинг 70-йилларида шарқшунос олим А.Кун Қўқон хонлиги тарихига оид қимматли маълумотларни бериб ўтади. А.Кун ўз очеркларида хонлар тарихи, маҳаллий аҳолининг турмуш

тарзи, дехқончилик, савдо-сотик қоидалари хақида тўхталиб ўтган.[5.1. Б. 40] Кўп миллатли маҳаллий аҳолининг турмуш тарзи хақида ёзиш вақтида мамлакатда йиғилган солиқлар, уларнинг миқдори ва йиғиш тартиби хақида ҳам маълумот бериб ўтган.[6.]

А.Кун, Н.Петровский, А.П.Хорошхинлар маҳаллий аҳоли ичида миллатлараро тортишувлар тез-тез содир бўлганлиги, улар мамлакат иқтисодий ҳаёти билан боғлиқ бўлганлиги ва бунинг асосий сабаби солиқ сиёсати эканлиги хақида ҳам тўхталиб ўтганлар.[5.2. Б. 419]

Н.Энгельгард, А.Н.Хорошхиннинг мақолаларида Кўқон хонлигининг номи ни келиб чиқиш тарихига тўхталишга ҳаракат қилинади. Бундан ташқари муаллифлар XIX-асрнинг 70-йилларида хонликда содир бўлган халқ қўзғолонлари хақида тўхталиб ўтишади. Маълумки, ушбу халқ ҳаракатлари ҳам хон томонидан солиқларнинг оширилиши сиёсатига қарши бўлган эди.[7.1.Б.42]

Кўқон хонлигининг сиёсий тарихи мамлакатда 40 йилдан ортиқ яшаган, шарқшунос олим В.П.Наливкин [8.]нинг маҳаллий тарихчиларнинг қўлёзма асарлари асосида ёзилган “Краткая история Кокандского ханства” асарида бир мунча кенгроқ ёритилгандир. Унда Кўқон хонлигининг қадимги тарихи, ўрта асрлардаги тарихига тўхталиб ўтилган ва хонлар оиласининг келиб чиқиш шажараси, ҳудудларни кенгайтириш мақсадида уюштирилган ҳарбий юришлар, хон саройидаги қоидалар, иқтисодий ва сиёсий ҳаёт, маъмурий бошқарув хақида ҳам маълумотлар бор. Лекин унинг баъзи маълумотлари хронологик жихатдан бир бирига мос келмайди, шундай бўлсада бу асардан сўнг биронта ҳам унга ўхшаш асар ёзилмаганлиги учун Кўқон хонлиги тарихини ўрганишда алоҳида қийматга эга. Муаллиф Кўқон хонлари Шералихон, Худоёрхон каби подшолар даврида мамлакатдаги сиёсий воқеаларни кенг ёритишга ҳаракат қилган.[8.2.Б.161, 169, 172.]

Юқорида таҳлил қилишга ҳаракат қилинган манбалар инқилобга қадар ёзилган рус тарихшунослигининг намуналари ҳисобланиб Кўқон хонлиги тарихини ўрганишимизда ўз даврининг қимматли маълумотларини бера олади. Бу муаллифлар асарларидаги асосий хусусият шундаки, улар рус тарихчилари ёки тадқиқотчилари учун деярли номаълум бўлган Кўқон хонлиги хақида, унинг аҳолиси, урф-одатлари, ҳудудлари ва чегаралари, ҳарбий аҳоли ва бошқалар юзасидан асосан илк ахборотларни тўплаганлар маълумот тарзида етказиб берганлар. Шунингдек, бу асарларда кейинги даврларда юзага келган «буюк давлатчилик» ғояларини бўрттириб кўрсатиш каби ҳолатлар сезилмайди.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ефремов Ф.С. Российского унтер-офицера Ефремова, ныне коллежского асессора, десятилетнее странствование и приключение в Бухаре, Хиве, Персии и Индии и возвращение оттуда через Англию в Россию, описанное им самим // Русская старина. – 1898. – № 7. – М., 1952.
2. Савельев П.С. Предисловие к «Запискам о Кокандском ханстве хорунжего Потанина» // Вестн. РГО. – СПб. 1856. – Ч. 18. – С. 34.
3. Потанин Н.И. Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина 1830 годы) // Вестник РГО. 1856. Ч. 18. – С. 254–289.
4. Вельяминов-Зернов В.В. Сведения о Кокандском ханстве // Вестн. РГО. – СПб., 1856. – Ч. 18. – Кн. 5. – С. 107–152.
5. Кун Л. Некоторые сведения о Ферганской долине // Военный сборник, 1876. – № 4. – С. 417–448.
6. Собелев Л. Краткий обзор положения дел в Коканде // Туркестанский сборник. – Т. 152.
7. Энгельгард Н. Очерки Коканда // ТС. – Т. 458. – Ташкент, 1908. – С. 42–67.
8. Наливкин В.П. Краткая история Кокандского ханства. – Казань. 1886. – 215 с.